

Источники и литература

1. Стойчев В.М. Православные церкви Александровска 1770-1917 гг. // Музейний вісник. – Запоріжжя, 2007. – № 7.
2. Лейбфрейд А.Ю., Полякова Ю.Ю. Харьков. От крепости до столицы: Заметки о старом городе. – Харьков, 2004.
3. Государственный архив Запорожской области (далее – ГАЗО). – Ф. 24. – Оп. 1. — Д. 230.
4. Альбом городских голов Российской империи. – СПб., 1903.
5. ГАЗО. – Ф. 24. – Оп. 1. – Д. 287.
6. Стойчев В.М. Домовые церкви Александровска // МИГ. – 2007. – 29 ноября.
7. ГАЗО – Ф. 24. – Оп. 1. – Д. 1733.
8. ГАЗО – Ф. 24. – Оп. 1. – Д. 288.
9. ГАЗО – Ф. 24. – Оп. 1. – Д. 1772.
10. ГАЗО – Ф. 24. – Оп. 1 – Д. 1773.
11. ГАЗО – Ф. 4. – Оп. 1. – Д. 48.
12. ГАЗО – Ф. 24. – Оп. 1. – Д. 1801.
13. ГАЗО – Ф. 58. – Оп. 1. – Д. 50.
14. Справочная книга Екатеринославской епархии за 1913 г. – Екатеринослав, 1913 г.

Summary

House-church appearance in Olexandrovsk (Zaporizhzhya since 1921) in beginning XX century is considered in the clause at first. Author shows the unknown facts about house-churches in educational institution.

Г. Ф. Турченко

ФОРМУВАННЯ МОДЕРНОЇ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІЇ: РЕГІОНАЛЬНИЙ ВИМІР

Після проголошення у 1991 р. незалежності України головна увага вітчизняних істориків була зосереджена на проблемах національно-визвольного руху і українського державотворення. В теоретичному плані ці проблеми пов'язуються з процесом формування модерної української нації. Процеси формування модерної української нації аналізуються в межах усіх, населених українцями територій Європи – як тих, що перебували у складі Російської, так і тих, що належали Австро-Угорській імперії. В рамках загальноукраїнських тенденцій в літературі цілком чітко виділялися особливості процесів на Наддніпрянщині і Західній Україні. Але кожен з цих великих історико-географічних теренів України, у свою чергу, розпадається на ряд історичних регіонів, з чітко вираженою специфікою, яка заслуговує на своє самостійне вивчення.

Істотні відмінності між різними регіонами – реальність України, яка має глибокі історичні корені. Видатний український історик Олександр Оглоблин писав про Україну початку XIX століття, як про конгломерат кількох історико-географічних територій, кожна з яких мала власну історичну долю [1, с.47]. З тих пір в Україні відбулися кардинальні зміни. Але і сьогодні, через два століття, українські регіони помітно відрізняються один від одного не лише особливостями етнічного складу населення, господарськими чи соціальними характеристиками, а навіть й домінуючими суспільно-політичними симпатіями. Це викликає багато проблем у відносинах центру і регіонів, у відносинах між окремими регіонами, які ускладнюють поступальний розвиток українського суспільства.

Слід зазначити, що проблеми, викликані регіональними відмінностями, не є суто українським явищем. Сучасна Росія, наприклад, складається з великої кількості історичних областей і територій, інтеграція яких до складу Російської держави супроводжувалася довгою і складною історією. Історичні області з досить виразними відмінностями має у своєму складі майже кожна з пострадянських держав. Для прикладу можна назвати хоча б Грузію і Молдову з їх сепаратистськими окраїнами. Країнам Західної і Центральної Європи також властива регіональна розмаїтість. Яскраво проявляється вона, наприклад, в Іспанії. І сьогодні існують глибокі відмінності між північними і південними регіонами Італії. Навіть Франція, яку вважають однією з найбільше централізованих держав, досить довго складалася з «розділених шматків», а націю, за оцінкою істориків, їй вдалося витворити щонайменше за 125 років – від Французької революції до Першої світової війни [2, с.4].

Регіональні особливості і пов'язані з ними проблеми вимагають глибокого наукового аналізу спеціалістів різних напрямків, у тому числі – істориків. Ця обставина справила значний вплив на стан сучасної світової історіографії. Її розвиток в останні десятиліття характеризується помітним посиленням інтересу до місцевої тематики. Серед усього іншого, це є своєрідною реакцією на інтеграційні процеси, які охопили планету. Адже процес глобалізації – це не лише здобутки, а й істотні

втрата. Зокрема, він несе в собі відчутну загрозу місцевим національним спільнотам і відкриває перспективу збіднення етнокультурного фонду людства. Саме в умовах глобалізації й інтеграції посилюється усвідомлення необхідності збереження національної і регіональної специфіки, що, у свою чергу, викликає зростання зацікавленості широкої громадськості і спеціалістів місцевою проблематикою. Таким чином, могутні процеси глобалізації та інтеграції супроводжуються не менш активними проявами регіоналізації та локалізації.

Зазначена тенденція не обійшла й Україну, хоча витоки інтересу до місцевих особливостей тут мають і власний, суто український характер. По-перше, після проголошення незалежності українське суспільство не звільнилося від впливу інонаціональних та наднаціональних інтеграційних факторів, які нівелюють національну специфіку. По-друге, регіональні особливості стали об'єктом політичних спекуляцій частини місцевих еліт, які, переслідуючи корпоративні і особисті інтереси, нерідко протиставляють регіони всеукраїнському центру, ставлячи під загрозу територіальну єдність молодого держави. По-третє, Україна стоїть перед перспективою адміністративно-територіальної реформи, яка покликана ліквідувати наслідки радянського бюрократичного централізму і розширити перспективу демократичним тенденціям в місцевому самоуправлінні. Все це в комплексі перетворює регіональну проблематику в надзвичайно актуальну.

Слід зазначити, що вітчизняна історична наука, хоча з деяким запізненням, приймає цей виклик часу. Навіть поверхове ознайомлення із її станом переконує, що, поряд з розробкою загальноукраїнської тематики в останні роки посилюється інтерес до стану справ в окремих областях, краях, регіонах України – словом, відчувається прагнення до осмислення територіальної розмаїтості країни. В структурі наукових знань в останнє десятиріччя став утверджуватися комплексний (міждисциплінарний) напрямок – регіоналістика (регіонологія).

Сьогодні на часі через призму регіоналістики поглянути на проблему формування модерної української нації і українського державотворення – одну з ключових проблем сучасної української історіографії, вивчення питання про місце і значення в процесі українського націотворення окремих регіонів України.

Разом з тим, постало питання – які теоретичні підходи слід використовувати при аналізі українського націотворення. Старі засади, якими керувалися дослідники ще у XIX – на початку XX ст., як і методологічний багаж радянської історіографії, для вирішення такого завдання виявилися непридатними. Зокрема, ортодоксальна версія марксизму (марксизму-ленінізму) з його формаційно-класовою теорією, яка неподільно панувала в радянській історіографії, пов'язувала створення національної держави з формуванням буржуазного суспільства, з конфліктом між буржуазією і феодалською аристократією, боротьбою буржуазії за політичну владу, за ринки збуту з буржуазією інших країн. Тлумаченню цієї доктрини було присвячено безліч статей і монографій. Націоналізм і нації в цих публікаціях зображувалися феноменами буржуазної епохи, своєрідним перехідним етапом на шляху еволюції людства до комунізму, який уявлявся як безкласове і безнаціональне суспільство.

В сучасному суспільствознавстві утвердилася точка зору, що, побудоване на класово-формаційних засадах трактування марксизмом національного питання занадто схематичне, догматичне і переобтяжене численними спрощеннями, щоб стати надійною теоретичною основою аналізу процесу націотворення, зокрема, вивчення формування української нації.

Разом з тим, у марксистському трактуванні національного питання є немало цілком раціональних моментів, які у свій час відкривали певні можливості для його використання при вивченні українського націотворення. Згадаймо хоча б роботи К. Гуслістого, опубліковані ще в 60-ті рр. XX ст. і присвячені формуванню української нації [3; 4]. Ці дослідження у свій час сприймалися як новаторські, хоча написані у цілковитій відповідності з формаційною теорією і тодішніми уявленнями про націотворення, сформованими під впливом праць не лише Леніна, а навіть Сталіна. Це може здатися дивним, якщо згадати сталінську практику «вирішення» національного питання. Однак, нічого незвичайного у цьому не було. Загальноприйняте в радянські часи визначення нації, яке запропонував Сталін у 1913 р. у своїй статті «Марксизм і національне питання» (*«Нація є стійка спільність людей, що історично складалася, виникла на базі спільної мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється у спільності культури»*) [5, с.286]) є фактичним повторенням відповідних дефініцій, сформульованих К. Каутським і О. Бауером, відомими німецькими соціал-демократами, праці яких були перекладені російською мовою [6, с.45–46].

Звернутися до спадщини німецьких соціал-демократів російських більшовиків змусили реалії часу. Напередодні Першої світової війни в Росії, як і в інших країнах Центрально-Східної Європи, спостерігалася поштовх національно-визвольного руху, який російські більшовики, як і їх однодумці в інших країнах, прагнули підпорядкувати своїм політичним цілям, використавши для розвалу Європейських імперій. Опіраючись на це визначення, можна було достатньо аргументовано доводити право колоніальних і залежних народів на самовизначення і створення власних національних держав.

Коли в лютому 1917 р. імперський режим в Росії зазнав краху, а в Україні розгорнулася національна революція, українські ліві соціалісти і деякі українські марксисты скористалися теоретичними новаціями більшовиків для витворення власної версії вирішення українського питання, суть якого полягала в завоюванні державного суверенітету. Виявилося, що національна ідея цілком спроможна до симбіозу з марксизмом. Це особливо яскраво проявилася в феномені українського націонал-комунізму. Ще наприкінці грудня 1918 – на початку січня 1919 рр. його фундатори –

українські більшовики С. Мазлах і В. Шахрай, спираючись на марксистське бачення національного питання, у своїй книжці «До хвили» закликали до боротьби за незалежну українську радянську державу і переконували Леніна в необхідності визнати самостійну Україну з власною комуністичною партією і з власним радянським урядом [7, с.303]. Їх прихильники в українському суспільстві, партійно-радянському керівництві України, серед науковців і літераторів були в 20-х рр. активними учасниками «українізації» і відстоювали суверенні права УСРР.

На початку 30-х рр. XX ст. національно-комуністичним тенденціям в Україні було покладено край. В поглядах на проблему націотворення утвердився марксизм у його сталінській інтерпретації. Науковий пошук продовжувався в еміграції, де публікували свої роботи, присвячені національному питанню О. Бочковський, Д. Донцов, Н. Григоріїв, Ст. Дністрянський, С. Рудницький, В. Старосольський та ін. [8, с.28–30]. Однак, їх роботи в Радянській Україні не були відомі і коли напередодні розпаду СРСР і проголошення незалежності України виникла необхідність в обґрунтуванні українського суверенітету, знову було використане марксистське розуміння націотворення. Зокрема, автори першого в новітніх умовах академічного дослідження, присвяченого українському націотворенню – В. Смолій і О. Гуржій в монографії «Як і коли почала формуватися українська нація» (К., 1991) визнали, що ними використовується традиційний понятійний апарат, який сприймала в той час більшість науковців країни. Автори виходили з класово-формаційного підходу і усталеного в радянські часи розуміння процесу формування націй, суттю якого вважалася трансформація української народності – продукту феодального способу виробництва, що характеризується спільністю мови, території, господарства, культури, етнічної самосвідомості й певних господарських зв'язків – в капіталістичну націю. В процесі переходу до капіталізму зазначені ознаки кристалізуються і наповнюються ширшим якісним змістом. Народність трансформується в націю [9, с.7]. Незважаючи на так звані «традиційні» підходи, ця книга багато у чому виявилася новаторською, зокрема тому, що відновила перервані у свій час спроби дослідження проблеми формування української нації.

Але на сучасному етапі дослідники українського націотворення рішуче дистанціюються від марксистської доктрини, навіть у її національно-комуністичному варіанті, прагнучи до оновлення методологічних підходів, оволодіння сучасними теоретичними концепціями, зокрема, і тими, що вже напрацьовані дослідниками Заходу.

В плюралістичному науковому середовищі Європи цих концепцій достатньо багато. Умовно всі їх можна розділити на дві групи. Частина дослідників вважає нації явищем споконвічним – «змінюється тільки ступінь їхньої самосвідомості та активності» [10, с.52]. Інші хронологічно пов'язують виникнення націй (принаймні, європейських) з раннім середньовіччям. Такий підхід має багато прибічників в Україні. Зокрема, на думку Я. Дашкевича, вже в період Київської Русі існувала нація під назвою «русь». На подібних позиціях стоїть Я. Ісаєвич. Прихильники такої точки зору – так звані **примордіалісти** («примордіальний», трактується як прадавній, або споконвічний) мають переконаних противників в особі **модерністів**. Останні вважають, що формування націй пов'язане з модерною добою – як про це пише Е. Сміт – «добою індустріалізму і демократії», тобто, розпочалося десь наприкінці XVIII – на початку XIX ст., або (в історії деяких націй) наприкінці XIX – на початку XX ст. [6, с.264–273; 10, с.52].

Ярослав Грицак зробив спробу зблизити позиції «примордіалістів» і «модерністів», запропонувавши версію про існування двох різних типів націй – «домодерних» (XVI – XVII ст.) і «модерних» (XIX – XX ст.) [11, с.15].

В чому ж полягають характерні особливості «модерних» націй і чим вони відрізняються від «домодерних»?

Один з прихильників модерністського напрямку, німецький історик Андреас Каппелер, який досить плідно займається українською проблематикою, сформулював ці відмінності так:

- «донаціональні» суспільства були організовані по «горизонталі», наприклад, за станами, в той час коли нації формуються «по вертикалі»;
- ідея нації в модерну епоху стає найважливішою складовою інтегруючої ідеології. В домодерну епоху більше значення мали релігія, станові інтереси, династії та ін.;
- модерна нація – масовий, а не елітарний феномен, її формування пов'язане з участю широких мас в політиці [12, с.78].

Процес формування модерної української нації розпався на декілька періодів, причому кожен з них мав свою неповторну специфіку. Розпочався цей процес в XIX ст. і його перший період тривав до 1917 р. Надзвичайно інтенсифікувався він в добу українських Визвольних змагань 1917 – 1922 рр., яка становить наступний період націотворення, і продовжився вже в радянських умовах.

Не вступаючи в дискусію між представниками двох напрямків у їх ставленні до питання про зміст націотворення, нагадаємо, що досліджуваний нами період – кінець XIX – початок 20-х років XX ст. – час, що вписується в епоху, яку прийнято сприймати як *модерну*. Ця обставина визначає концептуальний підхід автора до проблеми, і схиляє його продекларувати свою солідарність з тими дослідниками, які вважають себе модерністами. В їх концепціях, на наш погляд, закладено більше можливостей для конкретно-історичного аналізу розвитку українського суспільства зазначеного історичного періоду.

Модернізаційна схема розвитку суспільства в 60–80-х рр. XX ст. розроблялася в працях Етоні Сміта, Карла Дейча, Ернеста Геллнера, Еріка Гобсбаума та ін. Ця комплексна схема дає змогу простежити, як у процесі переходу від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства виникають

нові господарські зв'язки, що економічно об'єднують раніше відокремлені території, як розкладається патріархальне селянство і формуються нові соціальні верстви, відбувається «соціальна мобілізація», виникає і розвивається національно-визвольний рух, здійснюється «національна мобілізація», відбувається формування націй і визрівають передумови національних революцій і створення національних держав. Автор поділяє поширену в історіографії точку зору про те, що націотворення є феноменом модерної доби, доби переходу від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства.

Аналіз теоретичних підстав націотворення необхідно почати з визначення нації, без чого ускладнюється історичне дослідження її становлення. На відміну від радянських часів, єдиного визначення нації в сучасній науці не склалося. Серед спеціалістів існує безліч таких визначень; склався, як влучно зауважив Г. Касьянов, навіть «хаос дефініцій». Разом з тим, є підстави стверджувати, що існує певний усталений набір критеріїв (об'єктивних і суб'єктивних), за якими представники різних дисциплін і світоглядних позицій визначають риси спільноти, яка одержала назву «нація» [6, с.38,54-55].

В цьому різноманітті звертає на себе увагу визначення, яке дав представник одного з найбільш плідних напрямків у дослідженні націй й націоналізму – історичної соціології – Ентоні Сміт. Він схилиється до думки, що «нації – це територіально обмежені сукупності людей, які повинні мати свої батьківщини; що їхнім членам притаманна спільна масова культура, спільні історичні міфи та історична пам'ять, що члени нації мають взаємні юридичні права та обов'язки за умови існування єдиної правової системи; що саме нації властиві поділ праці й система виробництва, які дозволяють членам нації пересуватися в межах своєї території» [10, с.23]. Це визначення в цілому, охоплює змістовне коло проблем, які в комплексі становлять процес формування нації в умовах модернізації XIX – початку XX ст. Однак, вважаючи це визначення вичерпним, універсальним немає підстав, бо в реальності не існує якоїсь «ідеальної нації». Кожна нація формувалася в конкретно-історичних умовах, які надавали їй неповторного, характерного тільки для неї колориту, тому підходити до аналізу націотворення за стандартними мірками – значить свідомо йти на ризик спрощення.

Не склалося в науці і єдиної версії генези націй. Таких версій навіть серед модерністів досить багато, при тому, найважливіше, що об'єднує їх представників – прагнення пов'язати процес націотворення з капіталістичною модернізацією суспільства, виявити глибинний зв'язок цих процесів. У цьому ж модернізаційному річищі розкладається процес формування модерної української нації у працях Ярослава Грицака і Богдана Кравченка. Ці автори першими зробили вдалі спроби пристосувати модернізаційні підходи до українських реалій XIX–XX ст. [11; 13].

Одним з найвідоміших представників модернізаційної теорії націотворення вважають Ернеста Гелнера [14]. На його працю «Нації і націоналізм» часто посилаються зарубіжні і вітчизняні дослідники [6, с.164-168; 15, с.326-329; 16, с.660-662; 17, с. 808-813]. В загальному вигляді його розуміння модернізації пов'язується з переходом від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства. В ході цього переходу відбувається швидкий промисловий розвиток, впроваджуються ринкові відносини, складається індустріальне суспільство. У свою чергу, це спричиняє формування нової соціальної структури та інші процеси, які в комплексі характеризуються, як «соціальна мобілізація». «Соціальна мобілізація, – писав Б. Кравченко, – стосується зростання промисловості, торгівлі, міст, поширення освіти, тобто змін, які творять новий триб життя, що схиляє населення прийняти нові цінності, репрезентовані національністю, і породжує громадські ресурси, що передбачають ефективну організацію при задоволенні нових потреб. Члени мобілізованої громади найімовірніше будуть радше міськими, ніж сільськими мешканцями, письменними, ніж неписьменними, неселанськими, ніж селянськими, і освіченими, ніж неосвіченими» [13, с.15]. Соціальна мобілізація, у свою чергу, стимулює процеси зростання національної свідомості, сприяє формуванню національної еліти, політичних партій, які ставлять питання про самовизначення позбавлених власної державності націй. Національна ідея набуває масової підтримки, втілюється в «національну мобілізацію», яка призводить до здобуття нацією державного суверенітету. У кінцевому рахунку, стверджують прихильники модернізаційного підходу, саме нація і націоналізм створюють умови, в яких тільки і може існувати індустріальне суспільство [11, с.6].

Прізвища Я.Грицака і Б.Кравченка досить часто зустрічаються на сторінках історичних досліджень, присвячених питанням націотворення. При цьому забувають, що у них був видатний попередник, внесок якого у вивчення формування модерної української нації ще недостатньо оцінений. Мова йде про українського історика Олександра Оглоблина, який до Другої світової війни працював в Радянській Україні, а після війни продовжував свій творчий шлях за кордоном, зокрема, в США. Оглоблин вивчав, головним чином домодерну історію України, але наприкінці свого творчого шляху все частіше звертався до історії України XIX–XX ст. Його цікавив цілий комплекс соціально-економічних, політичних і культурологічних проблем історії цього періоду, які в сумі він оцінював як процес *становлення модерної української нації*.

Про це, зокрема, свідчить його програмна доповідь «Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року)», виголошена на VIII конференції українських істориків і дослідників суспільних наук Української вільної академії наук у Нью-Йорку 5 грудня 1970 р. Ця опублікована пізніше окремою статтею доповідь О. Оглоблина складена у дусі модернізаційного підходу до оцінки історії України XIX–XX ст. Зміст доповіді не залишає сумнівів у тому, що її автор добре орієнтувався в новітніх пошуках західної науки і прагнув негайно прикласти їх до української історії. Але при цьому він спирався на українські історичні реалії, які прекрасно вивчив за попередні десятиріччя пошукової

роботи в Радянській Україні і на еміграції і про які, звичайно, не знали європейські розробники модернізаційних схем.

О.Оглоблин обмежував свої висновки початком ХХ ст. (як це зазначається в заголовку доповіді – «до 1917 р.»). В його полі зору перебувала, головним чином, Наддніпрянщина. Однак, у ряді випадків він екстраполює висновки на наступні десятиліття, і на Західну Україну. Зміст його схеми дає підстави для такої екстраполяції.

Перш за все, Оглоблин виходив з того, що процес формування модерної української нації відбувався в умовах бездержавності і спотвореної економічної і соціальної структури України, що було наслідком тривалого її перебування у складі сусідніх країн. По-друге, дослідник врахував виключну роль в українському націотворенні регіонального фактора.

Якщо про формування модерних націй на етнічній базі бездержавних народів говорилося достатньо (зокрема, цьому присвячена аналітична схема М. Гроха), то на роль регіонального фактора в націотворенні західні дослідники уваги не звертали, або характеризували цю роль дещо однобічно, переважно, як негативну. Зокрема, Ентоні Д. Сміт вважав, що регіоналізм нездатний забезпечити мобілізацію всього населення з його окремими наріканнями та особливими проблемами [10, с.13]. Професійні історики, на відміну від політологів, не такі категоричні. У передмові до своєї книги «Що таке Франція. Простір і історія» французький історик Фернан Бродель так формулює свій дослідницький метод: «...Ми досліджуємо нашу країну як різноманітний, "множинний" конгломерат автономних "країв", різнокольорових камінців тієї мозаїки, яка, власне, і зветься Францією». Далі він повторює думку свого колеги по школі «Анналів» Льюїса Февра: «Ім'я Франції – різноманітність» [18, с.20]. Бродель докладно зупиняється на живучості поділу на французьку північ і французький південь і зауважує, що Францію можна зрозуміти як мережу різних, відмінних між собою регіонів. Але такий поділ, вважає історик, не є унікальною особливістю Франції – його можна знайти в багатьох країнах Європи. Однак, це не зупиняє історичний розвиток націй. Більше того, вважає Февр, *кожна нація* поділена, але вона існує і розвивається за рахунок цих поділів [2, с.4]. Як бачимо, підхід О. Оглоблина багато у чому співпадає з творчим методом французьких істориків.

Загалом, Оглоблин виділив шість, як він пише, *головних процесів*, які в інтегрованому підсумку становлять зміст формування модерної української нації. Дослідження цих процесів історик формулює як наукові проблеми, комплексне вивчення яких є нагальним завданням українських істориків.

На перше місце О. Оглоблин поставив «*проблему територіальну*». Мова йде про подолання історичної роз'єднаності окремих українських теренів (Правобережжя, Лівобережжя, Півдня), тобто, про формування на базі конгломерату заселених українцями земель «*Української національної території та створення Українського національно-територіального масиву*». Цей процес, за оцінкою О. Оглоблина, «відбувався в 19 столітті, відбувається й у 20 столітті і, будь-що-будь, не завершений і досі... Мова йде... про процес органічного з'єднання, споєння всіх цих елементів – географічного, економічного, політичного – у *єдиний національно-територіальний комплекс сучасної, новітньої України...*» [1, с.49].

Сьогодні, як ніколи раніше, важливо знати, як саме «конгломерат кількох відмінних історико-географічних територій» став інтегрованою частиною *єдиного національно-територіального простору України*, а його населення – *модерною українською нацією*, яку роль відіграли у цьому процесі українські регіони, наскільки глибоко вони виявилися зінтегрованим в економічний і соціально-культурний організм України.

Територія справді є одним з найважливіших націотворчих факторів. «Пошматовані смуги землі не можуть бути батьківщиною ні для кого» [8, с.57], – писав ще у 1919 р. чеський вчений В. Дворський. З іншого боку, роль територіального фактора в історії різних націй неоднакова. Все залежить від конкретно-історичної ситуації. Оглоблин спирався на українські історичні реалії і для нього «*проблема територіальна*» в націотворенні набувала особливого значення, адже, по-перше, Україна в ХІХ – на початку ХХ ст. перебувала у складі двох сусідніх імперій – Російської і Австро-Угорської, а по-друге, саме на модерну епоху прийшовся процес радикального розширення українського етнічного простору, зокрема, за рахунок колонізації Півдня і Південного Сходу. Цей процес Р. Шпорлюк назвав «неординарним прикладом того, як народів доводилося створювати те, що в епоху націоналізму мало стати основою життєвого простору нації, її *батьківщиною*» [19, с.263]. Вказана обставина не могла не надати процесу формування модерної української нації неповторної своєрідності.

Поставивши на перше місце в ієрархії факторів націотворення проблему території, О. Оглоблин не обмежував дію цього фактора періодом заселення українцями південного регіону, а поширював його на ХХ ст., зокрема, на роки Українських визвольних змагань 1917–1921 рр., які пройшли під соборницькими гаслами.

Далі у доповіді О. Оглоблина йдеться про *другу велику проблему* українського націотворення – про процес економічної інтеграції, тобто, «*консолідації українських земель з відмінною історичною та економічною долею в єдиний національно-господарський організм*». Південь України, як її економічно найрозвинутіший регіон, відіграв в ХІХ – на початку ХХ ст. у цьому процесі особливу роль. Але цей, як і інші регіони України, був переобтяжений *домодерними* (напівфеодальними) формами економічних відносин, особливо, в аграрному секторі економіки. Що ж стосується промисловості і торгівлі України, то її висоти перебували поза контролем вітчизняного (українського) капіталу. Ці обставини гальмували націотворенні і їх усунення було завданням Української революції.

Вивчення українського націотворення, за О. Оглоблиним, передбачає також постановку політичної (третьої) проблеми, яка окреслюється ним такими питаннями: «а) державно-правовий і політичний стан і статус України у складі Російської імперії; б) імперська політика щодо України; в) реакція політичних сил на ту політику й г) формування – ідеологічне та організаційне – української політики в 19–20 стол.».

Нарешті, на процес органічного з'єднання регіонів України, їхньої національно-територіальної інтеграції, надзвичайний вплив мали зовнішньополітичні обставини, позиції сусідніх держав, міжнародного співтовариства у цілому. Адже щоб на території, яку О. Оглоблин називав «конгломератом кількох відмінних історико-географічних територій» (регіонів) склалася модерна Україна, необхідно не лише, щоб до цього прагнули самі українці і, принаймні, не виступали проти представники національних меншин – жителі цих регіонів. Необхідно також, щоб відбулася зміна сприйняття міжнародним співтовариством цього конгломерату регіонів колишньої Російської імперії як українського національно-територіального простору; необхідно, щоб у своїй політиці сусіди виходили з визнання цих регіонів невід'ємною складовою національно-територіального комплексу України, а населення – частиною української нації.

Четверта проблема, яка виділяється О. Оглоблиним у контексті українського націотворення, і яка, за його переконанням, «цілком природно, пов'язана з попередньою – це проблема *української провідної верстви в 19 і на початку 20 століття*». Проблема політичної еліти – одна з ключових проблем модерного українського націотворення.

П'ятою проблемою, яка, за переконанням О. Оглоблина, «цілком природно, пов'язана з попередньою і, звичайно, з усіма іншими, як перед нею, так і після неї, це *проблема соціальної структури України*». Мова йде про формування наслідок модернізації економіки і промислової революції соціальної структури, яка відповідає капіталістичному суспільству. Використовуючи термінологію модерністів, мова йде про *соціальну мобілізацію* в процесі переходу від аграрно-ремісничого до індустріального суспільства.

Шоста проблема, яка становить важливу складову українського історичного процесу 19–20 ст., це «проблема культурного процесу в 19–20 стол., ... зокрема, питання українського культурно-національного (чи національно-культурного) відродження...».

Національно-культурне відродження розглядається як важливий наслідок модернізаційних процесів в Україні – економічного розвитку, соціальної мобілізації, зростання грамотності населення, пробудження національної свідомості і посилення інтересу до національної культури, мови, народних звичаїв тощо. Відродження охопило всі регіони України, причому, в кожному з них воно мало свої виразні особливості, які заслуговують на спеціальне вивчення. В 1917 р. почався новий його етап, коли національна культура охоплює широкі маси етнічних українців і перетворюється в потужний фактор формування національної свідомості і національної мобілізації.

Загальним, інтегрованим підсумком усіх попередніх шістьох процесів, зазначає О. Оглоблин, є «*формування модерної української нації*» – сьома основна проблема історіографії, яка має й «самостійне й величезне історичне значення». Без постановки і вивчення цієї проблеми «порушення й розв'язання всіх інших проблем мало б, у кращому разі, лише обмежене й умовне значення», [1, с.50-51] – зазначає О. Оглоблин.

Як бачимо, становлення сучасної української нації О. Оглоблин розглядає цілком в дусі модернізаційної схеми розвитку суспільства, враховуючи особливу роль регіонального фактора: націотворення в різних регіонах України відбувалося з неоднаковою інтенсивністю. Разом з тим, це єдиний, взаємозв'язаний процес, який охоплює всю Україну.

Поряд з регіональним фактором, значну увагу у своїй статті О. Оглоблин приділив впливу на процес українського націотворення національних меншин. На відміну від своїх попередників, він відмовився «виносити» їх за рамки українського націотворення. Зокрема, О. Оглоблин негативно оцінив «канонізовану схему культурного процесу як виключно українсько-етнічного, українськомовного і навіть українсько-політичного процесу, до якого, майже до останнього часу, включалося тільки те, що писалося, творилося українською мовою або діями ...українського етнічного походження». Історик формулює принципової ваги висновок: «Усе, що було створено на Українській землі силами українських (територіально й національно) культурних діячів (та установ), незалежно від їхнього етнічного походження і характеру і незалежно від мовної форми культурних творів, належить Україні. Єдиним селекційним критерієм може бути тільки дух, зміст і ідеологія самого твору» [1, с.51].

Такий підхід відповідає новітнім уявленням про шляхи формування національної ідентичності, а отже, і націотворення. Шляхів цих сучасні вітчизняні і зарубіжні дослідники виділяють два. Перший ґрунтується на так званому «кровному праві». При такому способі ідентифікації передбачається, що члени однієї нації мають спільне походження і спільну культуру. Це – етнічно-генеалогічна ідентичність. Інша концепція будується на праві території. Ключовим моментом цього підходу є зростання солідарності серед населення певної території (країни), незалежно від етнічних, мовних, культурних, релігійних та інших відмінностей. Така ідентичність називається громадянсько-територіальною або політичною [6, с.204; 10, с.89; 11, с.324]. Наскільки можна судити зі змісту виступу О. Оглоблина, він схиляється до оцінки українського шляху в контексті концепції громадянсько-територіальної, або політичної нації. Але, здається, він не протиставляє обидва шляхи. В реальному історичному процесі ці шляхи часто переплітаються. «Не потрібно перебільшувати різницю між

територією і генеалогією, між *ius soli* (правом місця народження) і *ios sanguinis* (правом крові)... – зазначає Е. Сміт. – В більшості націй є обидва способи суспільної організації, навіть коли вони якийсь час зумисне надають перевагу одному з них» [20, с.95].

Визначити, який із цих двох шляхів на різних етапах історії реалізувався в Україні – одне з важливих завдань істориків.

Джерела та література

1. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19–20 століття (до 1917 року) // Студії з історії України: Статті і джерельні дослідження / Українське історичне товариство, Українська вільна Академія наук у США. – Нью-Йорк; Київ; Торонто, 1995.
2. Грицак Я. Двадцять дві України // Критика. – К., 2002. – Ч. 4 (54).
3. Гуслистый К.Г. Вопросы истории Украины и этнического развития украинского народа (Период феодализма). – К., 1963
4. Гуслистый К.Г. До питання про утворення української нації. – К., 1967.
5. Сталін Й.В. Марксизм і національне питання // Твори. Переклад з російського видання, схвалений комісією ЦК КП(б)У. – К., 1947. – Т. 2.
6. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. – К., 1999.
7. Мазлах С., Шахрай В. До хвили. (Що діється на Україні і з Україною). – Пролог, 1967.
8. Бочковський О. Вступ до націоналізму / Центр громадянської освіти. – К., 1998.
9. Смілій В.А., Гуржий О.І. Як і коли почала формуватися українська нація. – К., 1991.
10. Сміт Ентоні Д. Національна ідентичність. – К., 1994.
11. Грицак Я. Нарис історії України: формування модерної української нації XIX – XX ст. – К., 1996.
12. Каппелер А. Формування української нації в Російській імперії XIX ст. на тлі націотворчих процесів в Європі // Формування української нації: історія та інтерпретації. Матеріали круглого столу. – Львів, 1995.
13. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні XX ст. – К., 1997.
14. Gellner E. Nations and Nationalism. – Oxford, 1983. (Фрагмент цієї роботи українською мовою див.: Гелнер Ернест. Нації та націоналізм // Націоналізм. Антологія / О. Проценко, В. Лісовий (упоряд.), Л. Білик (літ. ред.); Наукове товариство ім. В'ячеслава Липинського. – К., 2000).
15. Кеннет М. Тлумачення націоналізму // Націоналізм. Антологія. – К., 2000.
16. Гатчисон Д. Культурний і політичний націоналізм // Націоналізм. Антологія. – К., 2000.
17. Валіцький А. Чи можливий ліберальний націоналізм? // Націоналізм. Антологія. – К., 2000.
18. Бродель Ф. Что такое Франция. – М., 1994. – Кн. 1: Пространство и история.
19. Шпорлюк Р. Імперія і нації. З історичного досвіду України, Росії, Польщі та Білорусі. – К., 2000.
20. Сміт Ентоні Д. Націоналізм: Теорія, ідеологія, історія. – К., 2004.

Summary

The author study regional aspect in modern Ukrainian nation formation process. The main theoretical approaches are analyzed in that topic studies.

Г. В. Давлетова

Д. І. ДОНЦОВ: ПОЧАТОК ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ

Актуальність теми визначається необхідністю всебічного та глибокого вивчення життя та творчості громадських та наукових діячів, які творили українську історію XX століття. Здобуття Україною незалежності, зміна її суспільно-політичної системи вивели в число найбільш пріоритетних напрямків історичної науки проблеми становлення державності в різні часи її існування. Необхідною умовою висвітлення нашого минулого є ґрунтовне вивчення біографій.

Однією з ключових постатей в історичному процесі в Україні на початку XX століття був Дмитро Іванович Донцов (1883–1973). Своєю творчістю Д.Донцов справив глибокий вплив на формування ідеології українського національно-визвольного руху в першій половині XX століття.

З Д.Донцовим пов'язана важлива доба в історії вітчизняної суспільно-політичної думки. Майже 65-річна публіцистична діяльність цього патріарха українського націоналізму являє в своєму роді унікальний приклад творчого довголіття. За своє життя Д.Донцов виголосив понад 200 рефератів, написав до 50 монографій та сотні статей.

Творча спадщина Д.І. Донцова завжди знаходилась у призмі уваги вітчизняних та зарубіжних дослідників. У 1993 та 2003 роках в Україні урочисто відзначили 110-ту та 120-ту річницю народження Д.І.Донцова. З цієї нагоди вітчизняна історіографія збагатилась новими науковими розвідками щодо постаті діяча. На жаль, більшість дослідників, що займаються вивченням життя та творчості Д.І.Донцова, – М.Сосновський [1], С.Квіт [2], Г.Сварник [3], М.Чугуєнко [4] та інші, – залишили поза